

Bastubestyr och bråkkalas

Om böndernas bastu – en ekonomibyggnad för många ändamål

HÅKAN LIBY

*Knuttimrad bastu med ingång till svalen från långsidan. Taktäckning av tegel med underliggande äldre lager av stickspån, halm och torv. Se ugnen sid. 64. Under 1999 flyttades bastun från Inninge, Stauby socken, till friluftsmuseet Disagården.
Foto: Karin Mannberg Wretin.*

”Varje större bondgård hade sin egen bastu, men en torpare kunde vara ihop med grannen om det passade sig, då byggde bägge huset gemensamt. Ingen gård var utan bastu, utan om det var någon soldat eller backstusittare som behövde låna bastun att torka malt eller dylikt, så fick han mer än dels låna den, men han fick elda upp den själv, och då

var det nära till hands att han passade på när bastun var uppvärmd.” Så beskriver sagesmannen Johan Gustav Larsson, född 1855, förekomsten av bastur i Lena socken. En uppteckning från nordvästra Uppland förtydligar ytterligare vikten av att ha tillgång till en bastu: ”Större gårdar hade oftast egen bastu. Annars voro vanligen två gårdar ihop om en bastu.

Knuttimrad bastu med vasstak. Hällens by, Hällnäs socken. Foto: Nils Ålenius. Upplandsmuseets bildarkiv.

Att en bondgård alldeles saknade bastu eller del i sådan förekom nog inte." Förhållandet har varit detsamma i hela Uppland och i stora delar av landet.

Bastun var, liksom många av gårdens byggnader, avsedd för en speciell funktion, nämligen att värmas upp genom eldning i den obligatoriska ugnen för att fungera som effektivt tork- och rökhus för många olika ändamål.

Denna artikel skall behandla bastuns konstruktion, byggnadsmässiga variationer och praktiska användningsområden i upplandsböndernas jordbruks- och hushållsarbete. Seder och bruk som varit knutna till sysslorna i bastun skall också belysas.

Även om ordet bastu är detsamma som "badstuga", har man i Uppland inte nyttjat byggnaden för ångbad eller andra

bad. Så har varit fallet i bygder med finsk kolonisation, t.ex. i Dalarna, Värmland och Norrbotten. I mälabygderna har bastun uteslutande varit avsedd för torkning av säd, lin och malt samt rökning av matvaror.

Det är svårt att härleda bastuns ålder och ursprung. Bevarade byggnader och uppgifter i äldre källmaterial belyser i första hand 1700- och 1800-talen. Enligt Wolter Ehn fanns det vid 1600-talets slut en badstuga med lavar och halm- eller nävertak vid varje hemman i Tierp.

Var byggdes bastun?

Bastun var, liksom smedjan, för det mesta placerad på behörigt avstånd från gårdens övriga byggnader. Den enkla förklaringen var givetvis att eldningen, den kraftiga uppvärmningen och verksamheten som sådan, innebar stor brandfara och olyckan tycks ha varit framme gång på gång, av många skildringar att döma.

Närmare gården än 100 alnar, det vill säga cirka 60 meter, fick bastun inte ligga, enligt brandstodsreglementet. Men trots den bestämmelsen, vägrade Upsala läns brandstodsbolag bönderna att överhuvudtaget försäkra sina bastubyggnader.

Johan Gustav Larsson från Lena socken har för Nordiska museets räkning beskrivit bastubyggnadernas konstruktion och användning. Han nämner att en bastutyp i Lena och angränsande socknar

delvis var nedgrävd i en backe, cirka en meter djupt. Det var bastuns bakre del som grävdes ned, medan svalen var belägen på ursprunglig marknivå.

I samband med laga skiftet och sammanslagningen av gårdarnas splittrade ägor, kunde det hända att en bastu som tillhörde en viss gård kom att ligga på mark som tilldelats en annan fastighet. Det innebar att bastun måste flyttas, vilket räknades in i kostnaderna för laga skiftet. Förfarandet visar att bastun inte var ett betydelselöst överloppshus, utan en av gårdens viktiga ekonomibyggnader.

Gavelhus med svale eller förstuga

Etnologen Sigurd Erixon, som mer ingående än någon annan behandlat den svenska byggnadskulturen, har givetvis också uppmärksammat bastun, dess ursprung, konstruktion och funktion. Han tillskriver byggnadstypen hög ålder och menar att just bastun haft betydelse för knuttimringsteknikens överförande till Skandinavien.

Bastun är exempel på den byggnadstyp som Erixon benämnt gavelhus, d.v.s. ett mindre knuttimrat hus med ingång från den ena gaveln. Då bastun, med motsvarande funktion och utformning, också förekommit i Ryssland, Baltikum och Finland, finns det anledning att misstänka ett historiskt samband. Lärde sig svenskarna möjligen att känna bastun

Knuttimrad bastu med kraftigt utskjutande loftparti på gaveln. Taket är täckt med stickspån. Knutskallarna på långväggen markerar innerväggen mellan bastun och förstugan eller bastufarstun. Ragvaldsbo, Vendels socken. Foto: Nils Ålenius. Nordiska museets arkiv.

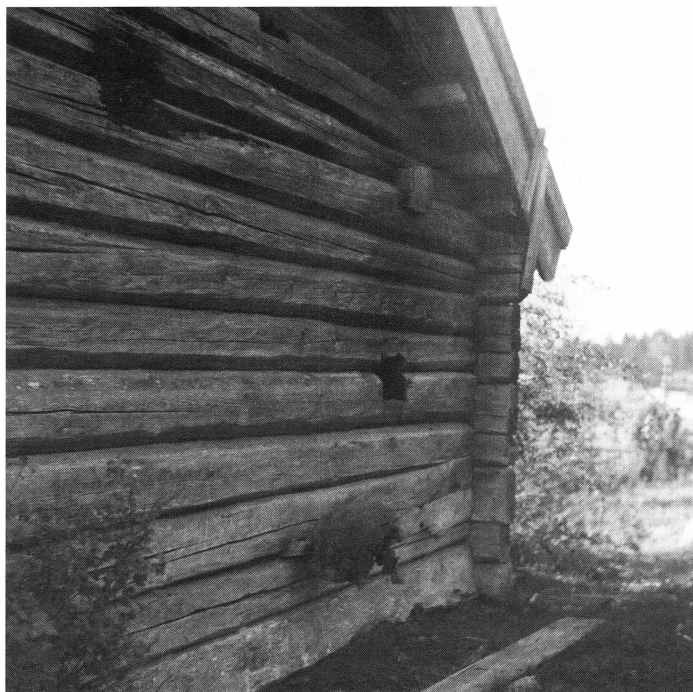
Knuttimrad bastu med halmtak. Svalen är byggd med stående bräder. G. Janssons gård, Norrvissjö, Björklinge socken. Foto: Nils Ålenius. Upplandsmuseets bildarkiv.

på östra sidan om Östersjön, redan under vikingatiden?

Gavelhuset var alltid försett med en svala på ingångsgaveln, vilken bildades av de utskjutande sidoväggarna och taket. Bastusvalen utformades ibland som ett slutet förрум, en förstuga, det vill säga svalen försågs med en yttre gavelvägg. Dörren i svalen var vanligtvis placerad på gavelväggen, men stundom på svalens sida, d.v.s. husets långsida.

Bevarade bastur liksom beskrivningar och uppmätningar av byggnader som inte finns kvar, ger för handen att gavelhus med inbyggd förstuga, "bastufarstu", dominerat i Uppland.

Svalens utförande kunde vara mycket anspråkslöst i förhållande till själva bastubyggnaden. Flera exempel visar att en knuttimrad bastu kunde ha en svala med enkla brädväggar. "Man byggde till en bastusvale för att det skulle bli varmare

Knuttimrad bastuvägg med rökgluggar. Vid eldning i ugnen sökte sig röken ut genom gluggarna. För att behålla värmen i bastun efter eldningen stoppades tygtrasor i gluggarna. Ekeby, Roslags-Bro socken. Foto: Bo Hellman. Upplandsmuseets bildarkiv.

och för att ingen värme skulle flyga bort när man gick i och ut.”

Bastun hade stampat jordgolv och taktäckningen utgjordes mestadels av torv, halm, stickspån eller tegel. Vid 1800-talets slut förekom det ofta att ett tegeltak lades på ett äldre spån- eller halmtak. I Uppland försågs bastun ofta invändigt med ett mellantak, brutet eller plant, inte sällan med ett jordlager ovanpå.

Fönster saknades i bastun, liksom murstock och skorsten. Däremot fanns det rökgluggar i väggarna genom vilka

röken sökte sig ut när man eldade i ugnen. ”Gluggarna satt i karlhöjd. Man stoppa’ igen dom med trasor av gamla säckar när man eldat färdigt i ugnen”, uppger en sagesman från Börstils socken.

Ugn och lavar

En väl fungerande ugn var förutsättningen för att bastun verkligen skulle kunna tjänstgöra som tork- och rökhus. Den ugnstyp som förekommit kallas vanligen rökugn och var ursprungligen

Ugn murad av tegel i knuttimrad bastu. Se bastun sid. 71. Bilden är tagen genom en glugg på gaveln genom dörröppningen från svalen. Ugnen är således placerad i rummets mitt. E. Johanssons gård, Nybergen, Bälinge socken. Foto: Nils Ålenius. Upplandsmuseets bildarkiv.

uppförd av gråsten över ett valv där man eldade. Ugnens stenar låg löst och släppte igenom röken vid eldning. Rökugnen som alltså saknade rökgång, hör intimt samman med bastun som kulturföreteelse, troligen med medeltida ursprung.

Murade tegelugnar ersatte med tiden gråstensugnarna. "Ugnen var vanligen av tegel, murad med murbruk. I ugnar av äldre typ kunde det vara ett skal av tegel till eldrum, men själva ugnskroppen av gråsten. Oftast var nog ugnen välvd, men kunde även vara kistformad.

I själva ugnöppningen lades ibland en stenhäll eller ett stycke kvarnsten. Vid murning av valv använde man sig av enklare valvbågar". (Huddunge socken).

Ugnen var rektangulär till formen och kunde ha ansevärliga mått. Tre till fyra meter lång, mellan en och två meter bred och en dryg meter hög, är mått som motsvarar genomsnittsugnens storlek i uppländska bastur.

Ugnens placering i bastun har varierat från norr till söder och över tiden. Allt

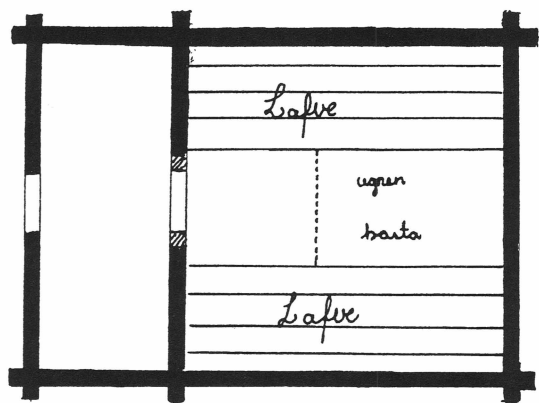
*Ugnen i knuttinrad bastu från Inninge, Stavby socken, dokumenterad i samband med flyttning till friluftsmuseet Disagården. Se bastun sid. 57. Den murade ugnen är placerad i bastuns ena hörn, mot svalen.
Foto: Karin Mannberg Wretin.*

tyder på att ugnen ursprungligen placerades i rummets mitt för att senare flyttas till ett hörn. Hörnugnen var genomgående ställd i det främre hörnet vid dörren. Ugnens mynning var riktad mot bastuingången. I Uppland har bastur av båda typerna förekommit parallellt.

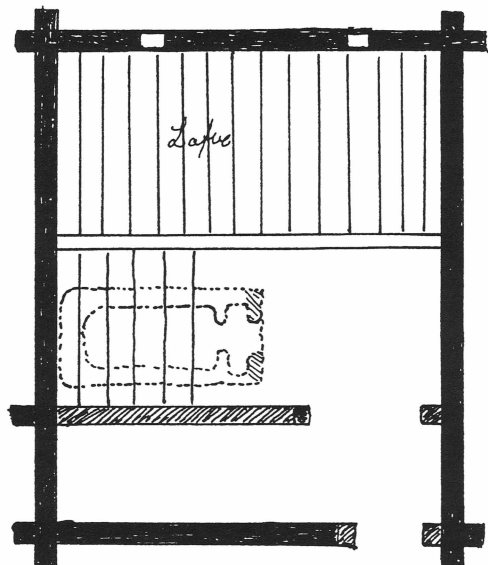
Bastuns övriga inredning, de så kallade lavarna, placerades efter väggarna i förhållande till ugnens läge. Lavarna var väggfasta träbänkar, ibland uppburna med hjälp av vertikala stolpar mellan lave och golv. "Lavplankorna voro inlagda

i gavelväggarna så att de gick ut genom väggarna, så att de kunde kilas ihop utifrån om de gistnade."

Bastun med mittugn hade vanligen två lavar, en på var sida om ugnen efter långväggarna, medan bastun med hörnugn försågs med en bred lave längs den inre gavelväggen. Det förekom också bastur med lavar i två våningar, en övre och en undre. I framkant hade lavarna ofta en kantställd bräda som var avsedd för att hålla det som skulle torkas på plats. Lavarna var tämligen högt placerade,

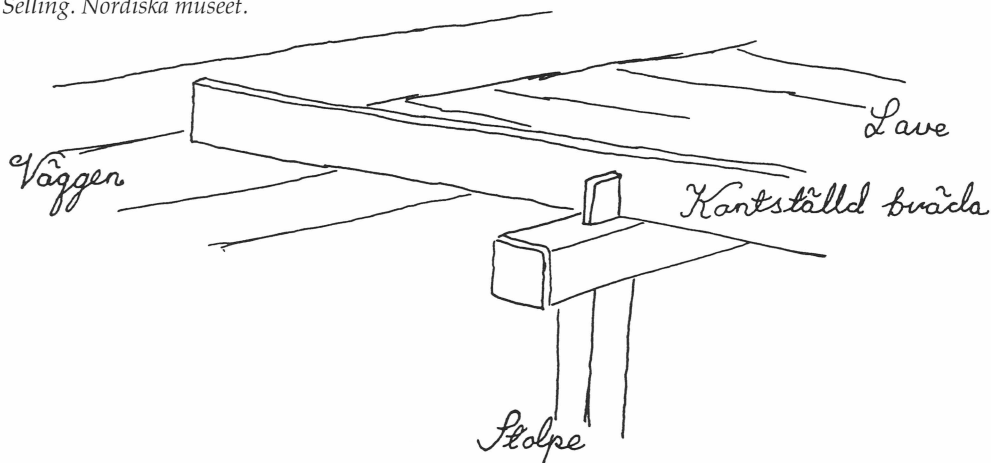

T.v. plan av knuttimrad bastu med mittugn. Ugnen är placerad i rummets mitt med mynningen mot ingången. Två lavar, en på var sida om ugnen. Happsta, Alunda socken.

T.h. plan av knuttimrad bastu med hörnugn. Ugnen är placerad i framhörnet, mot svalens vägg, vid dörren. Källberga, Alunda socken. Sune Ambrosiani. Nordiska museet.

Nedan, konstruktionsskiss av bastulave, infästning i vägg och bärande stolpe. Boda by, Roslagskulla socken. Selling. Nordiska museet.

Knuttimrad bastu med halmtak och slutna svale eller förstuga. Linbråkan till vänster om dörren och högen av bråkgagnar vittnar om linbråkningsarbetet utanför bastun. Grellsbo, Bålänge socken.

Foto: Nils Ålenius. Upplandsmuseets bildarkiv.

cirka en meter från golvet eller högre, enligt uppmättningsritningar ofta något över ugnens höjd.

Torkning av malt

Bastun kom regelbundet till användning när det gällde att torka malt för ölbrygden på gårdarna. Proceduren var komplicerad och omfattade flera moment. Mältningen, d.v.s. tillredningen av malt, inleddes med att korn eller råg skulle bringas att gro. Säden östes upp i ett kar i brygghuset och vatten slogs på. När säden var riktigt blöt

tappades vattnet av. För att påskynda groningen täcktes karet med vepor och filter. Så småningom grodde säden och den fraktades då i karet till bastun där den östes upp på lavarna för att torka och få rätt sötma. Man "stormeldade" med björkved första dagen. Hettan i bastun var plågsam och det var påfrestande att röra om i säden och bevaka att den blev genomtorr. Det berättas från Huddunge socken att man helst skulle vara två personer, en som höll vakt vid bastudörren när den andra arbetade, för det hände att folk svimmade av hettan i bastun. Följande

dagar eldade man inte fullt så hårt i ugnen. Flera gånger om dagen måste man röra om i mältan. Gick allt som det skulle var malttorkningen färdig efter tre dagar.

När groddarna sedan avlägsnats och maltet krossats kunde arbetet med bryggningen ta vid.

En kvinna från Hållnäs socken har skildrat det mödosamma arbetet på följande sätt: "Bastun hade lavar som vi lade säden på när den vart grodd – för han skulle gro så det blev sötma i den. Det var ett förfärligt göra till att torka det i bastun för det skulle vara förfärligt hetta i. Det var mellan 30 och 40 grader med detsamma när man skulle lägga ihop det för att det skulle bli sötma i det. Det var så för fruntimren att de kunde inte så länge vara från att de fick gå ut och få

frisk luft, när de höll på med det där. För det där var fruntimmersgöra, det var väl inte många karlar som höll på med någon malta."

Torkning av säd

Vissa år när säden var allt för fuktig för att mala, kom bastuns värme väl till pass. I synnerhet användes bastun för att torka korn som skulle krossas till gryn. Säd i större mängder kunde emellertid inte torkas på detta primitiva sätt. Laven rengjordes från damm, bastun eldades het och röken skulle helst avlägsnas innan säden tömdes upp. Man måste sedan röra om i säden med jämna mellanrum för att den skulle torka.

"Man torka' vete och råg i bastun. Man

T.v. knuttimrad bastu, delvis klädd med stående bräder, tegeltak. Svandal, Annö, Valö socken. Foto: Birgitta Svensson. T.h. knuttimrad bastu med halmtak och delvis inbyggd svale. Barknåre, Hållnäs socken. Foto: J-E Tomtlund. Upplandsmuseets arkiv.

torka' tre säckar på laven på en gång. Det var våtår man feck ha bastun te torkria. Man bredde ut säden först, se'n gjorde man eld. Man kunde få elda ett par brasor i två dygn för å få'n maltorr." (Börstils socken).

Rökning av matvaror

När man under självhushållningens dagar lade upp stora matförråd som skulle räcka under lång tid, måste matvarorna konserveras för att inte bli förstörda när de förvarades i matboden. Förutom torkning, syring och saltning, tillämpades också rökning som en effektiv konserveringsmetod. Rökningen skedde mestadels i gårdens bastu som med sin rökugn lämpade sig bra för ändamålet. I bastuns tak fanns speciella krokar och stänger för upphängning av de varor som skulle rökas. Det var framför allt fläsk, kött, korvar och svinister som röktes. Konservering av kött genom rökning förekom främst i östra Sverige.

Rökning av matvaror brukade ske två gånger om året, höst och vår. Några äldre uppteckningar beskriver hur rökningen gick till, att både ved och enris användes vid eldningen och att man måste elda i ugnen flera gånger om dagen under en rökningssperiod. "I ugnen eldades då med finhackat enris, 4 à 5 gånger dagligen i 4 till 6 dagar."

Av bastuns många funktioner var det hemrökningen av matvaror som längst

levde kvar. Det är också för det ändamålet som många bastur underhållits och brukats ända in i vår tid.

Linbråkning vid bastun

I det utdragna och omständliga linberedningsarbetet spelade bastun en viktig roll, även om linodlingen som sådan varit av ringa betydelse i Uppland. Bönderna odlade lin endast för eget behov och ibland måste man köpa lin för att täcka hushållets behov. P.A. Tamm i Österbybruk konstaterade 1816 att "...linodlingen är nästan ännu i sin träda i Uppsala län".

Statistiska uppgifter visar att linodlingen var mer betydande i de norra häraderna, främst Olands och Örbyhus härad. Hushållningssällskapet gjorde många försök att stimulera den uppländska linodlingen men satsningarna på bättre utsäde, beredningsmetoder och maskiner förändrade inte situationen nämnvärt.

När linet hade skördats genom ryckning, torkats och repats skulle det rötas utbrett på marken. Därefter, på hösten, var det dags för det tunga arbetsmoment som hörde ihop med bastun, bråkningen. För att linet skulle kunna bråkas, måste det först värmas i den uppelladade bastun. Helst eldade man med torr aspved som inte sprakade. Linet restes på lavarna med rotändan ner, det var löst, inte hopbuntat, och lutades svagt mot väggen.

Linberedning på Furuby gård i Alunda socken på 1930-talet. Männnen bräkar linet vid linbråkorna och kvinnan skäftar. Upplandsmuseets bildarkiv.

Män och kvinnor i färd med att bräka lin vid bråkorna. Det var vanligt att det tunga arbetet utfördes av många människor tillsammans, som "hopsyssla". Av praktiska skäl bråkade man strax utanför bastun, så att linet var riktigt varmt. Foto: Paul Sandberg, 1935. Upplandsmuseets bildarkiv.

Man måste bevaka så att inget strå hängde ner från laven då eldfaran var mycket stor.

Linnet blev visserligen lättarbetat av den hårda torkningen men dessvärre försämrades såväl avkastning som kvalitet. Bastuns hetta gjorde lintågan spröd och skör vilket ledde till att fibrerna lätt kunde brytas av.

Arbetet i bastun började tidigt på morgonen. "Så ställde man till bråkotta. Man hade bastun i tur, och man hjälpte varandra. Byns ungdom och gamla med, samlades klockan 2 eller 3 på morgonen vid bastun. Var och en hade tagit med en bråk." (Vårfrukyrka socken). Bråkningen innebar att linhalmen eller veden bröts sönder mellan käftarna på det redskap som kallades linbråka.

I linbråkningsarbetet deltog både män och kvinnor och ofta var det männen som stod vid bråkorna, "när man bråkar lin vill man helst ha en karl till hjälp". Man höll till i svalen eller utanför bastun. Linnet skulle vara så varmt som möjligt när bråkningen tog vid, därför kunde man linda en säck runt den uppvärmda linbunten när den bars ut från bastun. "Bastufrun satt på en stol i svalen å lag nävar åt bråkarna."

Bråkningen hörde till de krävande och utdragna sysslor som underlättades av att många människor samlades för att arbeta tillsammans, en s.k. "hopsyssla" som man sade i Vaksala socken. Arbetet vid bastun präglades av munterhet och uppsluppen

stämning. "Under skratt och glamm verkställdes detta göromål och många historier omtalas från dessa gammaldags hjälpedagsverken." (Skuttunge socken).

Lissmiddag och bråkkalas

En vanlig sed som nämns i samband med linbråkningen var att de som arbetade skulle bjudas på "lissmiddag" med bärbulla eller bärtart. Ofta fick ett barn i gården gå till bastun med nygräddade bärbullar och kaffe. Bakverket bestod av en rund botten av råg- eller vetedeg, på vilken en gröt som kokats av lingonsylt och rågmjöl breddes före gräddningen. "Då fick vi gå med kaffe och bärbulla när de höll på och arbetade med linnet. De arbetade många dagar med det. Man skar stycken och åt till kaffet på förmiddagen. Det kallades lissmiddag." (Vendels socken).

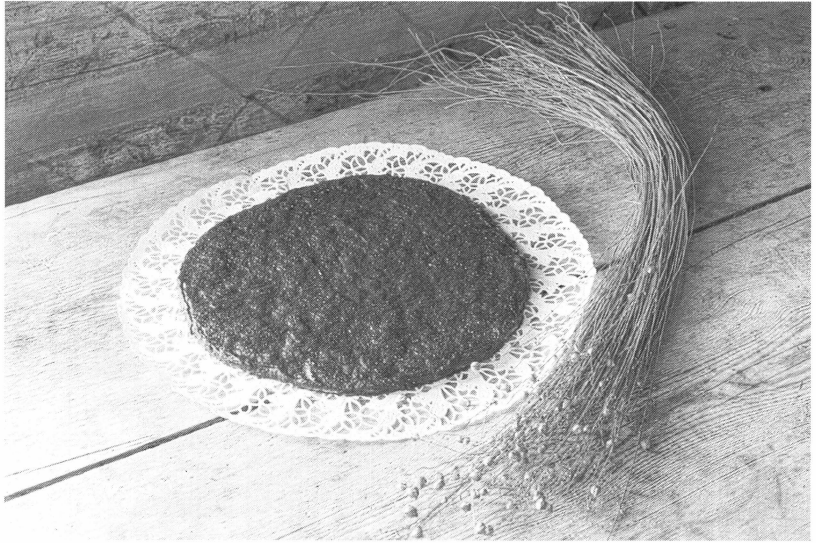
Det förekom också att man lagade enklare mat direkt i bastun i samband med bråkningen. Uppgifter finns att t.ex. kålrötter och potatis stektes i ugnen.

Bråkningsarbetet avslutades ofta med ett kalas. Den vanligaste formen var att alla som hjälpt till med linbråkningen fägnades med mat, dryck och kaffe.

Bastuns övriga funktioner

Av äldre uppgifter och upppteckningsmaterial framskymtar att bastun också haft andra funktioner än de som beskri-

Bärbulla eller bärtart bakades ofta på höstarna, och var ett uppskattat mellanmål i samband med linbråkningsarbetet vid bastun. Till "lissmiddag" gräddades ibland också morotspannkakor.
Foto: Tommy Arvidson.

Knuttimrad bastu med halmtak. Dörren till den slutna svalen är placerad på husets långsida. Se interiör sid. 63. E. Johanssons gård, Nybergen, Bälinge socken.
Foto: Nils Ålenius.
Upplandsmuseets bildarkiv.

vits ovan. Ett exempel på detta är bruket att ta bastun till hjälp när sängkläder behövde avlusas. Från Huddunge socken finns en målade uppteckning som beskriver att man efter ett besök av luffaren, som vintertid fick ligga inne i stugan, snart kunde märka att filter, täcken och fällar var fulla med löss och ohyra. Då eldades bastun så het som möjligt och alla textilier breddes ut på bastulavarna, "det fanns ej någon annan råd att bli kvitt eländet".

Att riset som användes för barnagan hade sin plats i bastun, framgår av en uppteckning från Börje och Åkerby socknar. "Där inne förvaras också riset som barnen får smaka när de varit olydiga."

Bastun användes några decennier in på 1900-talet men det blev allt mer sällan som ugnen eldades för torkning eller rökning. Med tiden upphörde alla sysslor som hörde samman med självhushållningen. Den en gång så viktiga bastun blev ett av gårdens överloppshus som endast dög som förvaringsbod, inte sällan för de gamla linberedningsredskapen. Många bastur fick förfalla och idag finns det bara några få exempel kvar som kan vittna om bastuns betydelse för jordbruks- och hushållsarbetet i gångna tiders Uppland.

Håkan Liby är biträdande landsantikvarie vid Upplandsmuseet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Nordiska museet: Etnologiska undersökningens arkiv, samlingen av frågelistvar med uppteckningar om torkhus och linberedning.

Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, Folkminnesenheten, Uppsala:

Frågelistvar och uppteckningsmaterial om linberedning och byggnadskultur.

Upplandsmuseet: Arkivalier, byggnadsinventeringar och uppteckningsmaterial.

Upplandsmuseet: Bildarkivet.

Tryckta källor

Ehn, Wolter, 1975: En bok om Tierp. Östervåla.

Eriksson, Manne, 1925: Bondeliv i norra Uppland. *Fataburen*.

Erixon, Sigurd, 1957: *Atlas över svensk folkkultur*. Uddevalla.

Erixon, Sigurd, 1941: *Den äldre folkliga bebyggelsen i Stockholmstrakten*. Stockholm.

Erixon, Sigurd, 1947: *Svensk byggnadskultur*. Stockholm.

Flygare, Iréne, 1999: *Generation och kontinuitet*. Helsingborg.

Julius, Arvid, 1915: *Allmoge och hemslojd*. Uppsala.

Liby, Håkan, 1994: *Uppländsk undfägnad*. Uppsala.

Talve, Ilmar, 1960: *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. Stockholm.

Uppsala läns kungliga hushållningssällskap 1815–1915. 1915. Uppsala.